

ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛИДАГИ КЎП КОМПОНЕНТЛИ ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ КОММУНИКАТИВ ЖИХАТЛАРИ

Мангитбаева Зайфун Узакбаевна,

таянч докторант Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Қорақалпоғистон бўлими, Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий
тадқиқот институти

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Мангитбаева Зайфун Узакбаевна,

базовый докторант Каракалпакское отделение Академии наук
Республики Узбекистан Каракалпакский научно-
исследовательский институт гуманитарных наук

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF MULTICOMPONENT COMPLEX SENTENCES

Mangitbaeva Zayfun Uzakbaevna,

basic doctoral student Karakalpak Branch of the Academy of
Sciences of the Republic of Uzbekistan
Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities

el.pochta:

zayfunamangitbaeva@gmail.com

0009-0002-9103-2253

Аннотация: Ушбу мақола қорақалпоқ тилидаги кўп компонентли қўшма гапларнинг коммуникатив жиҳатларини ўрганишга бағишланган. Иш доирасида кўп компонентли гапларнинг вазифалари, уларнинг предикатив бирликлар ўртасидаги мураккаб мантикий ва семантик алоқаларни ифодалашдаги ўрни батафсил ёритилган. Кўп компонентли гапларни тузишда асосий роль ўйнайдиган боғловчилар, шунингдек, тингловчи ёки ўқувчи эътиборини бошқаришга қаратилган коммуникатив стратегияларга алоҳида эътибор қаратилган.

Таянч сўзлар: кўп компонентли боғланган қўшма гаплар, коммуникатив жиҳатлар, боғловчилар, синтаксис.

Аннотация: Статья посвящена изучению коммуникативных аспектов многокомпонентных сложных предложений в каракалпакском языке. В рамках работы подробно освещаются функции многокомпонентных предложений, их роль в выражении сложных логических и семантических связей между предикативными единицами. Особое внимание уделяется союзам, играющим ключевую роль в построении многокомпонентных предложений, а также коммуникативным стратегиям, направленным на управление вниманием слушателя или читателя.

Ключевые слова: многокомпонентные сложносочиненные предложения, коммуникативные аспекты, союзы, синтаксис.

Abstract: This article examines the communicative aspects of multi-component complex sentences in the Karakalpak language. The study thoroughly explores the functions of multi-component sentences and their role in expressing intricate logical and semantic relationships between predicative units. Special attention is given to conjunctions, which play a crucial role in constructing multi-component sentences, as well as to communicative strategies aimed at managing the attention of the listener or reader.

Key words: multi-component compound sentences, communicative aspects, conjunctions, syntax.

Кириш. Туркий тиллар гуруҳи вакилларида бири бўлган қорақалпоқ тили бой ва ранг-баранг синтактик тузилишга эга. Синтаксиснинг энг муҳим жиҳатларидан бири кўп компонентли қўшма гаплардан фойдаланиш бўлиб, улар ҳаракатлар, воқеалар ва ҳолатлар ўртасидаги мураккаб муносабатларни етказишга имкон беради. Бу гаплар ёзма нутқда ҳам, оғзаки нутқда ҳам кенг қўлланилиб, боғланган ва мантикий тугалланган фикрларни тузишда муҳим роль ўйнайди. Ушбу мақоланинг мақсади қорақалпоқ тилидаги кўп компонентли қўшма гапларнинг коммуникатив жиҳатлари, уларнинг ахборотни ташкил этиш ва тингловчи ёки ўқувчи идрокини бошқаришда тутган ўрнини тадқиқ этишдан иборат. Бунинг учун бундай гапларни ҳосил қилишда қўлланиладиган боғловчиларнинг асосий типларини кўриб чиқамиз ҳамда уларнинг турли матн типларида коммуникатив функцияларини таҳлил қиламиз. М.И.Шеремисина ва Т.А.Колосованинг рус тилидаги қўшма гапнинг назарий масалаларига бағишланган илмий ишида қўшма гапнинг таснифи қуйидаги уч тамойилга асосланади: 1) қўшма гап таркибидаги предикатив компонентларнинг маъноли (ёки маъносиз) алоқада келиши. Бу белги бўйича барча қўшма гаплар маънодор ва маъносиз бўлади; 2) қўшма гап таркибидаги предикатив компонентларнинг кетма-кетлик ва тобелик бўлиб қарама-қарши қўйилиши.[1. 96] Қўшма гаплар икки ёки ундан ортиқ содда гапларни боғлаш усуллари орқали шаклланади ва уларнинг ўртасидаги алоқа турли боғловчи воситалар ёки интонация ёрдамида амалга оширилади. Эргашган қўшма гапларда бир гап бошқасини изоҳлаб, бири асосий, иккинчиси бўйсундирувчи бўлиб келади. Боғланган қўшма гапларда содда гаплар тенг аҳамиятга эга бўлиб, маънолари бир-бири билан узвий боғланиб туради. Боғловчисиз қўшма гаплар эса, интонация ва лексик воситалар ёрдамида ўзаро алоқага киришиб, маънодош муносабатлар ҳосил қилади. Шу асосда биз кўп компонентли қўшма гапларнинг коммуникатив жиҳатлари тадқиқ этилади.

Тадқиқот методологияси. Кўп компонентли қўшма гаплар синтактик қурилмалар бўлиб, улар бир нечта предикатив қисмлардан иборат бўлиб, боғловчилар билан боғланган. Бундай гапнинг

ҳар бир предикатив қисми маъно ва грамматика нуктаи назаридан нисбатан мустақил бўлади, бироқ улар битта умумий коммуникатив вазифа билан бирлашади.

Қорақалпоқ тили учун "ҳәм", "бирақ", "ямаса", "ал", "менен", "да, де, та, те", каби ҳар хил турдаги боғловчиларнинг қўлланиши хосдир. Бу боғловчилар бириктириш, қарама-қарши қўйиш, танлаш каби гап компонентлари ўртасидаги муносабатларни етказишга ёрдам беради. Кўп компонентли гаплар оддий ва мураккаб компонентларни ўз ичига олиши мумкин, бу уларни мураккаб ва кўп қатламли маъноларни узатиш учун идеал воситага айлантиради. Масалан: "Бул пикир мектепнинг директорына да, колхоздың баслығына да жетти, бирақ олар кеўли ҳасиретли Нуржан ғаррыны мәжбүрлеўге жүрексинбеди, ал қызы Мехрибан әкесин жалғыз таслап кетиўге қыймады. (Т.Қ) Бу боғловчилар гап бўлақлари ўртасидаги вақт кетма-кетлиги, сабаб-оқибат алоқаси, қарама-қаршилиқ ёки муқобиллик каби турли семантик муносабатларга эътибор қаратади. Масалан, "ҳәм" боғловчиси бир хил ҳаракатлар ёки воқеаларни ифодаловчи қисмларни боғлаш учун қўлланилади. Бундай ҳолда, кўп қисмли жумла мантикий кетма-кетликни ёки бир вақтнинг ўзида содир бўлаётган ҳаракатларни ифодалайди. "Бирақ" боғловчиси эса жумланинг предикатли қисмлари ўртасидаги қарама-қаршилиқни кўрсатиб, зидликни ифодалайди. "Биз еркеклер, мухаббетти кобирек шийеленискен ҳалда кабыл етемиз, ал ҳаяллар көбирек қорқыңқырап қабыл етеди, бирақ барлық ҳаяллар бундай емес.(Т.Қ)

Кўп компонентли қўшма гаплар қорақалпоқ тилида муҳим коммуникатив вазифани бажаради. Уларнинг асосий вазифаси бир нечта предикатив қисмларни битта гапга бирлаштиришдан иборат бўлиб, бу мураккаб ахборотни самарали етказиш ва нутқни боғланишли ва мантикий қилиш имконини беради. Бундай гапларнинг муҳим хусусияти шундаки, улар турли боғловчилар ва интонацион тузилмалар ёрдамида хабарнинг асосий элементларига йўналтириб, тингловчи эътиборини бошқариш қобилиятига эга.

1. Ахборотни бирлаштириш: Қўшма гаплар бир неча воқеа ёки ҳаракатни битта фикрга

бирлаштиришга имкон беради, бу эса нутқни нисбатан ихчам ва тизимли қилади.

2. Мантиқий тузилма ҳосил қилиш: Қўшма гаплардаги боғловчилар гап бўлаклари ўртасидаги мантиқий кетма-кетликка ишора қилади, бу эса тингловчи ёки ўқувчига воқеалар ўртасидаги боғлиқликни яхшироқ тушунишга ёрдам беради. Масалан, "шунинг учун" боғловчиси сабаб-оқибат муносабатини аниқ кўрсатиб, тингловчига хабарни яхшироқ идрок этишга ёрдам беради.

3. Муҳим унсурларга урғу бериш: " *biŋaq* " (лекин) ёки "ал" каби боғловчилар хабарнинг алоҳида аҳамиятга эга бўлган қисмларига урғу беришга ёрдам беради. Масалан, бирақ боғловчиси қарама-қаршиликни ёки воқеаларнинг кутилмаган бурилишини таъкидлаш учун ишлатилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, айрим манбаларда инкор боғловчиси хусусида қуйидагича берилган фикрлар ҳам кузатилади: «Инкор боғловчиси инкор маъносини ифодаловчи содда гапларнигина боғлайди ва боғланган қўшма гап компонентларида ифодаланган инкор маъносини санаб кўрсатади»[2.169]

4. Нутқнинг ихчамлиги ва узвийлиги: Кўп компонентли гаплар нутқни ихчамлаштиради, чунки фикрни бир нечта содда гапларга бўлинишига йўл қўймайди. Бу, айниқса, кўп микдордаги ахборотни қисқа ва боғланишли шаклда етказиш зарур бўлган ёзма нутқда муҳимдир.

Таҳлил ва натижалар. Кўп компонентли қўшма гапларнинг коммуникатив самарадорлиги уларнинг маълумотни қабул қилувчи томонидан осон идрок этиладиган тарзда тузилиш қобилиятида намоён бўлади. Тенг боғловчилар бу жараёнда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, тингловчи ёки ўқувчига гап қисмлари ўртасидаги алоқа хусусияти ҳақида сигнал беради ва мантиқий изчилликни ўрнатишга қўмаклашади.

Оғзаки нутқда кўп компонентли гаплар кўпинча предикатив қисмларни ажратиш ва хабарни янада тушунарли қилишга ёрдам берадиган интонация паузалари билан бирга келади. Интонация, шунингдек, умумий маъно учун муҳимлигини таъкидлаб, гапнинг маълум қисмларига эътибор қаратиши мумкин. Масалан: "Ол Муҳаммед пайғамбер деп қырк жасында пайғамберликке ерискенин билмейтуғын еди, ал

Бестюжев шамалап айтқан еди, сөйтсе де, Маман бул гәплерге онша марапатланбады".(Т.Қ)

Ёзма нутқда бундай гаплар боғланишли ва мантиқий тугалланган матнларни яратишга ёрдам беради. Бу, айниқса, мураккаб маълумотларни аниқ ва тизимли шаклда тақдим этиш талаб қилинадиган илмий ва публицистик матнлар учун муҳимдир. Кўп компонентли гаплар ғоялар ўртасида равон ўтишларни таъминлайди, бу эса матнни ўқувчига янада тушунарли ва мантиқий қилади.

Боғловчилар билан бирга келадиган интонацион паузалар гапнинг предикатив қисмларини ажратиш ва улар ўртасида алоқа ўрнатишга ёрдам беради. Масалан, оғзаки нутқда *бирақ* боғловчиси пауза билан келиши мумкин, бу эса қарама-қаршиликка эътиборни қаратади ва муҳим ахборотни ажратиб кўрсатишга ёрдам беради.

Хулоса. Кўп компонентли қўшма гаплар қорақалпоқ тилида мураккаб семантик ва мантиқий алоқаларни узатиш билан боғлиқ кўплаб коммуникатив функцияларни бажариб муҳим роль ўйнайди. Ушбу таклифлар нутқни янада боғланишли ва мантиқий қилишга, муҳим нукталарга урғу беришга ва эътиборни бошқаришга ёрдам беради. Ёзма ва оғзаки нутқда кўп компонентли гаплардан равон ва тизимли хабарларни яратиш, тил воситаларининг аниқлигини ва тежамкорлигини таъминлаш учун фойдаланилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шеремисина М.И. Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск. Изд-во «Наука», 1987. 96-97-стр.
2. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент, 1987, 169-бет.
3. Альниязов А. Ҳозирги қорақалпоқ тилидаги боғланган қўшма гапларнинг функционал-семантик таҳлили. Фил.фан.докт. автореф. Нукус, 2020.
- 4.Нажимов А. Ҳазирги қарақалпақ тили Синтаксис. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1990.
5. Т. Qayıpbergenov "Tánha óziñe málim sır" Povestler hám publicistikalıq maqalalar - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1991. 404-b.
- 6.Т. Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий эпсанасы. Нөкис, «Билим» баспасы, 2018-жыл. 512 бет.